RESEARCH FRONT

ISSN
(Print) 2320 – 6446, (Online) 2320 – 8341

भारतातील शेतमजूरांच्या समस्या : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास

प्रा. बी. बी. वाघमोडे विभागप्रमुख, समाजशास्त्र विभाग डॉ. घाळी कॉलेज, गडहिंग्लज जि. कोल्हापूर.

प्रस्तावना

भारत हा कृषिप्रधान / शेतीप्रधान देश आहे. शेती व्यवसाय हा जगातील प्राचीन व्यवसाय मानला जातो. आजही मानवी जीवनात शेती व्यवसायाचे असाधारण महत्त्व आहे. विकसित राष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेत कृषी व्यवसायापासून मिळणाऱ्या उत्पन्नाचा वाटा कमी असला तरी जनतेच्या मुलभूत गरजा याच व्यवसायातील उत्पन्नापासून भागविल्या जातात. त्यामुळे मानवी जीवनातील कृषि व्यवसायाचे महत्त्व कमी झालेले नाही. भारतातील शेतकरी हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा समजला जातो. जगातील दोन तृतीयांश लोक शेती व शेती व्यवसायाशी संबंधित आहेत. भारताचा विचार केला तर ६ लाख खेडे आणि ७०टक्के लोकसंख्या आजही ग्रामीण भागात व शेती व शेतीशी निगडीत व्यवसायामध्ये गुंतलेली आहे/जीवन जगत आहे. अशा या मोठ्या प्रमाणात शेतीमध्ये कार्य करणाऱ्या शेतमजूरांच्या प्रश्नासंदर्भात समाजामध्ये जेवढा विचारमंथन किंवा चर्चा घडली पाहिजे तेवढे मात्र होताना दिसत नाही. सरकार व जनता यांच्यामध्ये शेतमजूरांच्या महत्त्वासंदर्भात, प्रश्नासंदर्भात किंवा समस्येच्या संदर्भात उदासीनता दिसते. गेल्या ७० वर्षांत केंद्र व राज्य सरकारच्या वतीने अनेक कायदे व योजना शेतकऱ्यांच्या विकासासाठी/सबलीकरणासाठी राबविल्या गेल्या. नव्या उपाययोजनांची निर्मिती केली गेली. पण काही मोजक्या दृश्य परिणामाशिवाय मुलभूत असे परिवर्तन/बदल झालेला दिसत नाही तर शेतमजूरांच्या प्रश्नामध्ये वाढ होत जाऊन शेतकरी मोठ्या प्रमाणात आत्महत्या करत आहे, असे आपणास पहावयास मिळते. आजही भारतातील शेतमजूर हा अतिशय हालाखीच्या परिस्थितीत जीवन जगताना दिसतो. त्याचे हे अनेक प्रश्न त्याचे जीवन असाध्य करून त्याला आत्महत्या करण्यास प्रवृत्त करत असतात. अशा या शेतमजूरांना भेडसावणाऱ्या समस्या जाणून घेणे हे माझ्या शोधनिबंधाचे उद्दिष्ट आहे. त्यासाठी संशोधकांनी दुय्यम संसाधनांचा संदर्भ साहित्य म्हणून उपयोग केला आहे. त्यामध्ये भारत सरकारच्या कृषि खात्याचे अहवाल, पुस्तके व इ–जर्नल्स याचा उपयोग केला गेला आहे.

उद्दिष्ट्ये

१. भारतातील शेतमजूरांचे स्वरूप समजावून घेणे.
२. भारतातील शेतमजूरांना भेडसावणाऱ्या समस्या व त्यांची कारणे समजावून घेणे.

भारतातील शेतमजूरांचे स्वरूप

'शेतमजूर' या संकल्पनेत कोणाचा समावेश करावा हा प्रश्न निश्चितपणे सोडविणे कठीण आहे. तथापि काही चौकशी समित्यांनी व तज्ञांनी त्याचे उत्तर देण्याचा प्रयत्न केला आहे.

(१) १९५०–५१ च्या कृषिमजूर चौकशी समितीच्या मते, ''जे लोक शेतीच्या लागवडीमध्ये गुंतलेले असून त्यासाठी मजुरी घेतात ते शेतमजूर असतात '' तथापी मजुरी घेऊन काम करणारे आणि मंजुरी न घेता काम करणारे यांच्यामध्ये फरक करणे कठीण आहे. काही मजूर असेही असतात जे वर्षातील काही दिवस मजूरीवर काम करतात. खेड्यांमधील सीमांत कास्तकारांचे उदाहरण घेतल्यास, त्यांना त्यांच्या अतिशय छोट्या धारणक्षेत्रात संपूर्ण वर्षभर काम नसते. त्यामुळे वर्षातील काही काळ ते तसेच काम करतात, तर उर्वरित काळात मजुरी घेऊन इतरांच्या शेतावर काम करतात. या अडचणीच्या संदर्भात समितीने असे मत व्यक्त केले की कुटुंबातील अर्धे किंवा त्यापेक्षा जास्त लोक मजुरी घेऊन कामात असतील तर ते 'शेतमजूर कुटुंब' म्हणायला हरकत नाही.

(२) १९५६ – ५७ च्या दुसऱ्या शेतमजूर चौकशी समितीने अधिक व्यापक दृष्टिकोण स्वीकारून असे मत व्यक्त केले की शेतीमध्ये काम करणारे तर शेतमजूर असतातच, शिवाय दुग्धव्यवसाय, पशुपालन,

कुक्कुटपालन इत्यादी पूरक व्यवसायातील लोकसुध्दा शेतमजुरांच्या गटात येतात. 'शेतमजूर कुटुंबा'च्या कल्पनेत बदल करतांना या समितीने असे प्रतिपादन केले की, ज्या कुटुंबाच्या उत्पन्नाचे मुख्य साधन शेतीमधील कामाची मजुरी हे आहे, त्याला 'शेतमजूर कुटुंब' म्हणावे.

(३) राष्ट्रीय श्रम आयोगाच्या मते ज्या व्यक्ती अकुशल आणि संघटित असून उपजीविकेसाठी ज्यांच्याजवळ श्रम हेच साधन आहे त्यांना शेतमजूर म्हणता येईल. या व्याख्येनुसार भूमीहीन शेतमजूर आणि वर्षातील काही काळ दुसऱ्याच्या शेतात काम करणारे सीमांत आणि अल्प भूधारक यांचाही समावेश 'शेतमजुर' या संज्ञेत होतो.

वरील व्याख्यांच्या आधारावर आपण शेतमजुरांचे दोन व्यापक वर्ग सांगू शकतो. ज्या व्यक्तींजवळ थोडीसुध्दा जमीन नसते, ज्यांच्याजवळ उपजीविकेचे साधन म्हणजे त्यांचे श्रम हेच आहे त्यांना भूमीहीन शेतमजूर असे म्हणता येईल. दुसऱ्या गटामध्ये असे लोक येतात ज्यांच्याजवळ थोडी जमीन आहे, परंतु उपजीविकेसाठी अगदीच अपुरी असल्यामुळे त्यांना इतरांच्या शेतावर काम करणे भाग पडते. अशा मजुरांना आपण अल्पभूमीधारी शेतमजूर म्हणू शकतो.

शेतमजूर चौकशी समितीने 'नियमित किंवा संलग्न शेतमजूर' (Permanent or attached) आणि 'नैमित्तिक शेतमजूर' (Casual labourers) असे दोन गट पाडले आहेत. यापैकी नियमित मजुरांचा जमीन मालकांशी तोंडी किंवा लेखी करार झालेला असतो. हा करार तीन महिने ते एक वर्षाच्या काळाचा असू शकतो. या काळात त्यांची मजुरी ठराविक असते. या संदर्भात सालदाराचे उदाहरण देता येईल. सालदार नियुक्त करताना त्याचे 'साल' म्हणजे एका वर्षाचे मौद्रिक वेतन ठरविण्यात येते. शिवाय दरमहा ज्वारीच्या रूपात त्याला मोबदला मिळतो.

जे शेतमजूर नियमित नसून जसे काम पडेल त्याप्रमाणे रोजंदारीवर घेतले जातात, त्यांना नैमित्तिक शेतमजूर म्हणतात. त्यांना दररोज काम मिळेल याची शाश्वती नसते. कोणत्याही ठिकाणी काम घेण्यास ते स्वतंत्र असतात. त्यांचा रोज तत्कालीन परिस्थितीनुसार ठरतो.

शेतमजुरांची मागणी व पुरवठा

मागणी – शेतमजुरांकरिता असणारी मागणी ही त्या भागातील शेतीच्या स्वरूपावर असते. ओलिसाचा विकास न झालेल्या भागाचा विचार केल्यास असे दिसून येईल की शेतमजुरांची मागणी प्रामुख्याने पेरणी आणि कापणी या दोन कामांच्या वेळी मागणी जास्त असते. या मागणीत काही मजूर असे हवे असतात जे नांगरणी, पेरणी, निंदण, रोपण किंवा कापणी यासारखी कामे करू शकतील. या कामांमध्ये काहीवेळा स्त्रिया व मुलामुलींच्या समावेश असतो. जेव्हा खोदकाम किंवा बांध घालण्यासारखी कामे असतात तेव्हा पुरूष मजुरांची मागणी केली जाते.

ज्या भागात ओलीताच्या सोयींमुळे व्यापारी शेती केली जाते तेथे शेतमजुरांची मागणी जास्त काळ आणि विविध कामांसाठी असते. नेहमीच्या कामांशिवाय ओलीत करणे, पिकांवर फवारणी करणे, खत देणे, इत्यादी कामांसाठी मजूर लागतात. ओलीतामुळे दोन किंवा जास्त पिके घेणे शक्य असल्यामुळे ही मागणी वर्षातील जास्त काळ केली जाते.

याठिकाणी लक्षात घेण्याची एक मर्यादा म्हणजे सर्वसामान्य शेतकऱ्यांचे धारणक्षेत्र छोटे असते व त्याची आर्थिक परिस्थिती फारशी समाधानकारक नसते. त्यामुळे शक्य तितकी कामे स्वत: आणि कुटुंबातील व्यक्तींच्या मदतीने करण्याचा प्रयत्न असतो. अशा परिस्थितीत शेतमजुरांच्या मागणीला मर्यादा पडते.

पुरवठा – शेतीमधील उत्पादनाच्या हंगामी स्वरूपामुळे आणि लोकसंख्येच्या वाढीमुळे शेजमजुरांचा पुरवठा हो मागणीपेक्षा जास्त दिसून येतो. अर्थात त्यात प्रदेशानुसार भिन्नता असू शकते. दुसरी गोष्ट म्हणजे शेतीची अनेक

ISSN
(Print) 2320 – 6446, (Online) 2320 – 8341

कामे अकुशल मजुरांना करता येण्यासारखी असतात. त्यामुळे या कामांमुळे केवळ पुरूषच नव्हे तर स्त्रिया व मुला—मुलींचाही समावेश होतो. परिणामत: शेतमजुरांचा पुरवठा वाढतो. निंदण, खुडणी यासारखी कमी मेहनतीची कामे प्रामुख्याने स्त्रियांकडे सोपवितात. त्यांचा मजुरीचा दर कमी असतो व त्यामुळे शेतमालकाचाही फायदा होतो.

शेतीमधील कामांच्या या स्वरूपामुळे शेतमजुरांना काही वेळा पूर्ण बेकारी तर काही हंगामी बेकारीचा सामना करावा लागतो. कारण नियमित स्वरूपाचे काम फार थोड्या मजुरांना मिळते. बहुसंख्य मजूर हे नैमित्तिक असल्याने त्यांना रोजगाराची शाश्वती नसते. अशा परिस्थितीत घरातील जास्तीतजास्त व्यक्तींना काम करणे ही एक गरज ठरते व त्यामुळे शेतमजुरांच्या पुरवठ्यात वाढ झालेली दिसून येते.

शेतमजुरांची संख्या

आज आपल्याला शेतमजुरांच्या संख्येत प्रचंड वाढ झालेली दिसत असली तरी पूर्वी अशी परिस्थिती नव्हती. खेड्यामध्ये 'शेतमजूर' (जो उपजीविकेसाठी दुसऱ्याच्या शेतावर काम करतो.) असा वर्ग वेगळेपणाने दिसत नव्हता, किंवा अतिशय छोटा होता. १९ व्या शतकाच्या सुरूवातीलाही हीच परिस्थिती होती, कारण एकतर लोकसंख्यचेची वाढ इतक्या वेगाने होत नव्हती आणि दुसरे म्हणजे शेती करणारे कास्तकार आणि इतर व्यवसाय करणारे कारागीर असे दोनच वर्ग होते. शेतीच्या उपविभाजनाचे प्रमाण कमी असल्याने कुटुंबातील व्यक्तींच्याच श्रमातून पुरेसे उत्पादन मिळत होते. ज्यांच्याजवळ शेती नव्हती ते ग्रामो़द्योगांमध्ये गुंतलेले होते.

नंतरच्या काळात सर्व परिस्थिती अतिशय वेगाने बदलली. लोकसंख्येत अफाट वाढ झाली. शेतीचे तुकडे होण्याच्या क्रियेला चालना मिळाली. सर्वांत महत्त्वाचे म्हणजे ब्रिटिशांच्या धोरणामुळे ग्रामोद्योगाचा ऱ्हास सुरू झाला. परिणामत: उपजीविकेसाठी व्यवसाय न उरलेले हे लोक मजूर म्हणून काम करू लागले. या तीन घटकांचा एकत्रित परिणाम म्हणजे शेतमजुरांच्या संख्येतील प्रचंड वाढ हा आहे.

तक्ता : शेतमजुरांच्या संख्या

वर्ष	कास्तकार		शेतमजूर	
	संख्या (कोटी)	प्रमाण (%)	संख्या (कोटी)	प्रमाण (%)
१९०१	—	५०.६	१.७२	१६.०
१९५१	६.९८	५०.०	२.७५	१९.७
१९७१	७.५१	४३.४	४.७१	२६.३
१९८१	९.१५	४१.६	५.५४	२४.९
१९९१	११.०७	३८.७२	७.४६	२६.१

वेगवेगळ्या स्त्रोतांमधून संकलित केलेले आकडे आहेत.

Total Population, Total Workers and Agricultural Workers for the Census years 1951 to 2011 All-India (In millions)

Census year	Total Population	Total Workers (Main+Marginal)	Agricultural Workers: Agricultural Labourers	Agricultural Workers: Cultivators	Agricultural Workers: Total	Agricultural Workers: As percentage to total workers (Col.3)	Agricultural Labourers: As percentage to total workers (Col.3)	Agricultural Labourers: As percentage to Agricultural workers (Col.6)
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1951[illegible]	[illegible]	[illegible]	27.50	[illegible]	97.24 (27.3)	69.75	19.72	28.28
1961[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	131.14 (29.9)	[illegible]	16.71	[illegible]
1971	[illegible]	[illegible]	47.49	78.27	125.76 ([illegible])	69.68	26.31	[illegible]
1981[illegible]	[illegible]	222.52	[illegible]	[illegible]	[illegible] (22.3)	[illegible]	[illegible]	[illegible]
1991[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	110.70	[illegible] (22.1)	64.81	26.09	40.26
2001	[illegible]	[illegible]	107.45	127.63	235.08 (22.9)	[illegible]	[illegible]	[illegible]
2011	[illegible]	[illegible]	144.33	118.69	[illegible] (21.7)	[illegible]	[illegible]	[illegible]

Note: - Figures in brackets [illegible] percentages to those in Col.2.
[illegible] Jammu & Kashmir as no Census was conducted in that State
[illegible]
Source: - Website of the [illegible] Office of the Registrar General of India

ISSN
(Print) 2320 – 6446, (Online) 2320 – 8341

वरील तक्त्यावरून असे दिसते की, १९०१ ते १९९१ या ९० वर्षांच्या काळात शेतमजुरांची संख्या चौपटपेक्षा जास्त वाढली आहे. विशेष म्हणजे याच काळात एकूण कामगार–संख्येत कास्तकारांचे प्रमाण ५०.६ टक्के वरून ३८.७२ पर्यंत घटले, तर शेतमजुरांचे प्रमाण सोळा प्रतिशत वरून सव्वीस प्रतिशतपर्यंत वाढले. याचा अर्थ असा की सीमांत आणि अल्पभूधारकांचा वर्ग शेतमजूर–गटामध्ये ढकलला जातो आहे. धारणक्षेत्राच्या उपविभाजनामुळे त्यांचा आकार अकिफायतशीर होत चालला आहे व त्यामुळे मजुरीशिवाय पर्याय उरलेला नाही.

एकोणिसाव्या शतकाच्या अंतिम चरणापासून शेतमजुरांच्या संख्येत वेगाने वाढ झाली. १८८१ मध्ये त्यांची संख्या केवळ ७५ लाख होती. ती १९९१ मध्ये (साधारण १०० वर्षांनी) दहापट वाढून ७.४६ कोटी झाली आहे. १९११ ते ९१ या ऐंशी वर्षांच्या काळात कास्तकारांची सख्या ८३ प्रतिशत वाढली आहे. १९११ मध्ये एकूण कामगार–संख्येशी शेतमजुरांचे प्रमाण केवळ २०.६ टक्के होते, ते १९११ मध्ये २६ प्रतिशतपर्यंत वाढले आहे. यावरून शेतमजूर–वर्गाची वाढ किती वेगाने होते आहे याची कल्पना येते.

निरनिराळ्या चौकशी समित्यांनी आणि अभ्यास–गटांनी शेतमजुरांच्या परिस्थितीवर प्रकाश टाकला आहे. १९६० च्या दुसऱ्या कृषिमजूर चौकशीत दाखविल्यानुसार ग्रामीण कुटुंबापैकी २५ प्रतिशत कुटुंब शेतमजुराचे होते. ग्रामीण भागातील मजुरांपैकी केवळ १५टक्के मजुरांना साधारण कायम स्वरूपाचे काम मिळत होते, तर उर्वरित ८५टक्के मजुरांना दररोज काम शोधावे लागत होते. या गटातील निम्म्या लोकांजवळ शेती नव्हती, व निम्मे लोकांजवळील धारणक्षेत्र इतके कमी होते की त्यांना दुसऱ्याच्या शेतावर मजुरी करण्याशिवाय पर्याय नव्हता.

नॅशनल कमिशन ऑन रूरल लेबरच्या अभ्यासानुसार, ग्रामीण पुरूष व स्त्री–मजुरांना वर्षात सरासरीने अनुक्रमे २३० दिवस व १८४ दिवस काम मिळत होते. (१९७७–७८) आणि हे कामाचे दिवस १९८३ मध्ये अनुक्रमे १५९ दिवस व १३६ दिवस इतके कमी झाले होते. कमिशनच्या शब्दांत ''भारताच्या निरनिराळ्या भागात शेतमजुरांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत चालली आहे, त्यामागील महत्त्वपूर्ण कारणे म्हणजे शेतीमधील तांत्रिक बदल, अल्पभूधारकांचा वर्ग सीमांत दर्जाकडे ढकलला जाण्याची प्रवृत्ती, कुळांची हकालपट्‌टी, कुटीरोद्योगांचा ऱ्हास इ. आहेत''.

१९९१ या वर्षीच्या नॅशनल कमिशन ऑन रूरल लेबरने आपल्या अभ्यासात दाखवून दिले की ग्रामीण भागातील सर्व मजुर–कुटुंबापैकी ७७ टक्के कुटुंब शेतमजुरांचे होते. १९८७–८८ मध्ये देशात ग्रामीण कुटुंबाची संख्या १०.८४ कोटी होती, व त्यापैकी ४.३ कोटी ग्रामीण मजूर होते आणि ३.३३ कोटी कुटुंब शेतमजुरांची होती.

तात्पर्य हे की निरनिराळ्या कारणांमुळे शेतमजुरांची संख्या अतिशय वेगाने वाढते आहे. ग्रामीण स्थैर्याच्या दृष्टीने ही प्रवृत्ती चांगली नाही. भविष्यकाळात त्यांची संख्या अधिक वाढण्याचीच शक्यता आहे सीमांत भूधारकांच्या गटात धारणाक्षेत्राचा सरासरी आकार केवळ ०.४० हेक्टर (७०–७१) होता, व तो उत्तरोत्तर कमी होत गेला आहे. अशा स्थितीत हा कास्तकार वर्ग मजुरी करण्यासाठी पुढे येतो. १९९१ मध्ये देशातील सीमांत धारणक्षेत्राचे प्रमाण ५८टक्के होते पण त्याखालील जमिनीचे क्षेत्र केवळ १५ टक्के होते. ही प्रवृत्ती पाहता, भविष्यात शेतमजुरांच्या संख्येत भर पडणार ही उघड गोष्ट आहे.

शेतमजुरांच्या समस्या

भारतातील शेतमजूर अतिशय हलाखीच्या परिस्थितीत जीवन जगतात. शहरात काम करणाऱ्या औद्योगिक मजुरांशी त्यांची तुलना करणेही शक्य नाही, कारण या दोन वर्गांच्या परिस्थितीत जमीन–अस्मानाचे अंतर आहे. औद्योगिक मजूर वर्ग साक्षर आहे, तर शेतमजुरांमध्ये निरक्षरता जास्त आहे. औद्योगिक कामगारांना त्यांच्या कौशल्याचा मोबदला मिळतो, तर शेतमजुरांची सर्व कामे अकुशल मानली जातात. विशेष म्हणजे औद्योगिक कामगार सुसंघटित आहेत तर शेतमजुरांचा वर्ग पूर्णपणे असंघटित आहे. त्यांची सौदाशक्ती नगण्य असल्याने त्यांचे शोषण करण्याला वाव मिळतो. कारखान्यांमध्ये मजुरांची संख्या इतकी असते की ते एक वर्ग म्हणून काम करू

ISSN
(Print) 2320 – 6446, (Online) 2320 – 8341

शकतात, शेतमजुरांची शक्ती मात्र विखुरलेली असते. शहरी कामगारांना भविष्य निर्वाह निधी, विमा योजना, अपघात प्रसंगी मदत, कामाचे ठराविक तास व सुट्या अशा अनेक सोयी—सवलती मिळतात, पण या सोयींचा विचार शेतमजूर स्वप्नातही करू शकत नाही. त्यांना तर किमान वेतन मिळेल याचीही शाश्वती नसते. मजुरांच्या दोन वर्गातील ही तफावत भयानक असून आपल्या सामाजिक विषमतेचा ढळढळीत पुरावा आहे. शेतमजुरांच्या या समस्यांचे स्वरूप पुढील मुद्यांबरून स्पष्ट होते—

(१) हंगामी रोजगार : बहुतेक शेतमजुरांना वर्षभर काम मिळत नाही. नियमित शेतमजुरांना विशिष्ट दिवस काम मिळण्याची शाश्वती तरी असते, पण नैमित्तिक मजुरांना मात्र आज काम मिळाले तरी उद्याचा भरवसा नसतो. वर्षातील काही काळ त्यांना बेकारीला तोंड द्यावेच लागते. निरनिराळ्या अभ्यासावरून असे दिसते की शेतमजूरांचा बेकारीचा काळ वाढत चालला आहे. पुढील तक्त्यामध्ये दाखविल्याप्रमाणे, १९६४—६५ ते १९८३ या काळात ग्रामीण भागातील पुरूष—मजुरांच्या बेकारीचा काळ अडीच पटीने वाढला, तर स्त्री—मजुरांच्या बेकारीचा काळ अडीच पटीने वाढला, तर स्त्री—मजुरांच्या बेकारीचा काळ साधारण तितकाच (सात महिन्यांपेक्षा जास्त) होता. १९७७—७८ ते १९८३ या पाच वर्षांत पुरूष—मजुरांच्या बेकारीचा काळ दीडपट वाढला, तर स्त्री—मजुरांच्या बेकारीत सव्वा पटीने वाढ झाली. अशा परिस्थितीत शेतमजुरांची उपजीविका कशी होत असेल याची कल्पना करणेही कठीण आहे.

शेतमजुरांचा हंगामी रोजगार

वर्ष	कामाचे सरासरी दिवस	बेकारीचा काळ	बेकारीच्या काळाचे प्रमाण (%)
१९५६ — ५७	पुरूष : २३७ स्त्री : १६८	पुरूष : १२८ स्त्री : १९७	३५% ५४%
१९६४— ६५	पुरूष : २८० स्त्री : १३८	पुरूष : ८५ स्त्री : २२७	२३.३% ६२.२%
१९७७ — ७८	पुरूष : २३० स्त्री : १८४	पुरूष : १३५ स्त्री : १८१	३७% ४९.६%
१९८३	पुरूष : १५९ स्त्री : १३६	पुरूष : २०६ स्त्री : २२९	५६.४% ६२.७%

वेगवेगळ्या स्त्रोतांमधून संकलित केलेले आकडे आहेत.

(२) उत्पन्न : वर्षातील बराच काळ बेकारीत गेल्यामुळे या वर्गाचे उत्पन्न अतिशय कमी राहील हे तर उघड आहे, शिवाय कामाच्या दिवसात त्यांना पुरेसे वेतन न मिळाल्यामुळे त्यांच्या उत्पन्नाची पातळी अधिक खालावते. पहिल्या कृषि—मजूर चौकशीत (१९५०—५१) असे दिसून आले होते की सरासरीने एका कृषिमजुराचे वार्षिक उत्पन्न १०४ रू. होते व एका मजुरकुटुंबाचे सरासरी वार्षिक उत्पन्न ४४७ रू. होते. दुसऱ्या चौकशीत हे आकडे अनुक्रमे ९९.४ रूपये आणि ४३७ रूपये असे घटलेले आढळले. १९५०—५१ मध्ये शेतीत काम करणाऱ्या पुरूष मजुराला दैनंदिन १.०९ रू. वेतन मिळत होते, तर स्त्रीचे वेतन ०.६८ रू. होते. पुढील ३५ वर्षांनी (१९८४—८५) हे दर अनुक्रमे ११.८० रू. आणि ९.०७ रू. झाले होते. या काळात देशातील किंमतीच्या पातळीत झालेली वाढ पाहता शेतमजुराचे वास्तविक वेतन घटले असेच म्हणावे लागेल. दुसरी गोष्ट म्हणजे त्या—त्या वर्षी इतर वर्गांना जे वेतन मिळत होते त्या तुलनेत शेतमजुरांचे वेतन अतिशय कमी होते. अशा परिस्थितीत हा वर्ग दारिद्र्य रेषेखाली ढकलला जाणे अपरिहार्य आहे.

(३) राहणीमान : 'राहणीमान' या संकल्पनेशी आपल्या काही पूर्वनिश्चित शहरी समजुती जोडलेल्या असतात. त्या अर्थाने 'शेतमजूरांचे राहणीमान' हा शब्दप्रयोगच चुकीचा ठरतो. ते कसे तरी आयुष्य कंठतात. कमी दिवस रोजगार, मजुरीचा कमी दर, उत्पन्नाची कमी पातळी या सर्व परिस्थितीत त्यांच्या जीवनावश्यक गरजाही पूर्ण

ISSN
(Print) 2320 – 6446, (Online) 2320 – 8341

होऊ शकत नाहीत. या पातळीचे जीवन जगण्यासाठी जवढे उत्पन्न हवे तेवढेही त्यांना मिळत नाही. शेतमजुरांच्या कुटुंबाचा किमान उपभोग आणि उत्पन्न यात १८० रूपयांची तूट असल्याचे दुसऱ्या चौकशी आयोगाला आढळले होते. अत्यावश्यक गरजांची पूर्तीच जेर्थ होत नाही तेथे इतर गरजा पूणे होण्याचा प्रश्नच उद्‌भवत नाही. उपभोग आणि उत्पन्न यातील तूट भरून काढण्यासाठी घरातील सर्वांना काम करावे लागत असल्याने शेतमजुरांचा पुरवठा वाढतो. किमान शिक्षणापासून वंचित राहून बालकांना मजुरी करावी लागते व त्यांचे भवितव्य अंध:कारमय होते. ही परिस्थिती अतिशय स्पष्टपणे दिसत असताना, ग्रामीण भागातील केवळ २१% लोक दारिद्र्य रेषेखाली आहेत हा शासकीय दावा हास्यास्पद ठरतो. स्थिर किंमतीच्या आधारावर १९९३–९४ मध्ये २२९ रूपये प्रति महिना – प्रति व्यक्ती हा उपभोगाचा आधार मानून हा निष्कर्ष काढण्यात आला आहे. मूलत: दारिद्र्य रेषेची ही सीमाच अवास्तविक आहे. १९७८–८८ मध्ये दारिद्र्य रेषेखालील लोकसंख्येचे प्रमाण २५.२% होते असे सरकारचे म्हणणे असताना प्रो. लकडावाला यांनी वेगळी पध्दत वापरून ते ३९% असल्याचे दाखवून दिले होते. आकड्यांची अशी करामत शेतमजुरांची विपन्नावस्था लपवू शकत नाही.

(४) **ऋणग्रस्तता/कर्जबाजारी** : वरील सर्व घटकांचा परिणाम म्हणजे ग्रामीण कर्जबाजारीपणातील वाढ हा होय. दोन (शेतमजूर) चौकशी आयोगाच्या काळात या वर्गातील सरासरी ऋण ३१ प्रतिशतने (१०५ रू. पासून १३८ रू. पर्यंत) वाढले होते. १९५०–५१ मध्ये सरासरीने एका ऋणग्रस्त ग्रामीण कुटुंबावर १०५ रू. कर्जाचे ओझे होते, ते १९६४–६५ मध्ये २४४ रू. झाले, आणि १९७४–७५ मध्ये ५८४ रू. झाले. विशेष म्हणजे या कर्जापैकी ६४ प्रतिशत हिस्सा हा उपभोग –खर्च भागविण्यासाठी घ्यावा लागत होता. अशा तऱ्हेने कर्जात जन्मणे, कर्जात जगणे व कर्जातच मरणे ही ‘परंपरा’ शेतमजुरांच्या बाबतीत शब्दश: खरी ठरते.

सारांश, हंगामी बेकरी, मजुरीचे कमी दर, उत्पन्नाची कमी पातळी व ऋणग्रस्तता यावरून शेतमजुरांची परिस्थिती दयनीय असल्याचे दिसून येते. या परिस्थितीचे विश्लेषण पुढील कारणांच्या आधारे करता येईल –

शेतमजुरांच्या समस्यांची कारणे

(१) **समाजातील दर्जा** : शेतमजुरांपैकी बहुसंख्य लोक हे वर्षानुवर्षे शोषण झालेल्या वर्गातील आहेत. त्यांचे हक्क काय आहेत याची त्यांना एकतर जाणीव नाही किंवा समाजातील तथाकथित उच्च वर्गाच्या विरोधात जाऊन हक्क मागण्याची त्याची वृत्ती दाबली गेली आहे. त्यामुळे हा वर्ग मूकपणे अन्याय सहन करीत हलाखीत दिवस काढतो.

(२) **असंघटितपणा** : शहरी कामगारांप्रमाणे हे मजूर संघटित नाहीत, कोणताही वर्ग संघटित असल्यास त्याची सौदाशक्ती वाढते. परंतु शेतींचे स्वरूप आणि मजुरांच्या मागणीचे स्वरूप यामुळे त्यांचे संघटन होण्यात अडचणी निर्माण होतात. अशाही परिस्थितीत केरळच्या शेतमजुरांनी संघटित होऊन हे दाखवून दिले की देशाच्या इतर भागात वास्तविक मजुरीत घट झाली त्यावेळी त्यांच्या मजुरीत ती झाली नाही.

(३) **हंगामी बेकरी** : शेतमजुरांना वर्षातील सर्व दिवस काम मिळत नाही. त्यांच्यावर हंगामी बेकारीत दिवस काढण्याची पाळी येते. वर्षातील त्यांचे बेकार राहण्याचे दिवस जवळपास २०० असतात. या काळात उत्पन्नाचा मुख्य स्त्रोत बंद झाल्याने हालात दिवस काढण्याचा प्रसंग येतो.

(४) **कमी मजुरी** : नोकरी करणाऱ्यांचे आणि शहरी कामगारांचे वेतन ज्या वेगाने वाढते त्या वेगाने शेतमजुरीत वाढ झालेली नाही. शेतमजुरांचे कामाचे तास, कामाची परिस्थिती, सुट्ट्यांचा अभाव इत्यादी बघता त्यांचा मजुरीचा दर जास्त असायला हवा. या संदर्भात सरकारने केलेल्या किमान वेतनाच्या कायद्यांचे नीट पालन होत नाही. त्यामुळे शेतमजुरांचे उत्पन्न कमी राहते.

(५) **पर्यायी रोजगाराची कमतरता** : शेतीचा हंगाम नसतांना इतरवेळी करण्यासारख्या व्यवसायांचा ग्रामीण भागात विस्तार झालेला नाही. जर काही ग्रामोद्योग व कृषिउद्योग यांची ग्रामीण क्षेत्रात वाढ झाली तर शेतमजुरांना

ISSN
(Print) 2320 – 6446, (Online) 2320 – 8341

हंगामी बेकारीच्या काळात रोजगार मिळू शकतो. दुर्दैवाने नियोजन काळात या पैलूंकडे पुरेसे लक्ष न दिले गेल्याने शेतमजुरांची परिस्थिती हलाखीची आहे.

वरील कारणाशिवाय इतर पूरक कारणे म्हणजे –

(६) ग्रामीण ऋणग्रस्तता

(७) ग्रामोद्योगांचा ऱ्हास

(८) लोकसंख्येची वाढ

(९) निरक्षरता, वगैरे

संदर्भसूची :–

१. डॉ. विजय कविमंडन, कृषि अर्थशास्त्र (Principles and Practice of Agriculture Economics), श्री मंगेश प्रकाशन
२. डॉ. गंगाधर कायंदे–पाटील, शेतीचे अर्थशास्त्र, कृषी अर्थशास्त्र, शेतीचे अर्थशास्त्र सिध्दांत आणि धोरण, चैतन्य पब्लिकेशन, नाशिक
३. ‘शेती प्रगती’ साप्ताहिक
४. दैनिक ‘अॅग्रोविन’
५. www.E.p.w.com